

KAFKASYA'DA BÜYÜK GÜÇLERİN NÜFUZ MÜCADELESİ ve TÜRKİYE

İbrahim TELLİOĞLU¹

Kafkasya, batısı Karadeniz doğusu Hazar Denizi gibi iki önemli su havzasıyla sınırlanan, kuzeyi dünyaca meşhur dağlarıyla çevrili, Derbent, Daryal gibi büyük geçitler vasıtasıyla güneydeki düzlük alana ulaşan bir bölgedir. Kuban, Terek, Kür, Malka, Argun, Sunja, Labe, Kuna gibi büyük nehirlerin can verdiği Kafkasya'da Tserikkel, Goluboye, Kel-Ketçen, Sekretnoye, Tambukanskoy gibi göller de vardır.² Tarih boyunca pek çok kavmin yaşadığı bölgede pek çok farklı kültürün izlerini görmek mümkündür.³ Yöre, coğrafi konumu sebebiyle pek çok devletin hâkimiyet kurmaya çalıştığı bir yerdir. Altınordu'nun yıkılmasından sonra sıcak denizlere inmeye çalışan Ruslar Kafkasya'da nüfuz edinmeye çalışmıştır. Aynı dönemde kendisini Altınordu'nun varisi olarak kabul eden Türkler de yurtlarını korumaya çalışarak bölgedeki varlıklarını sürdürmeye çalışmaktaydı. Osmanlı Devleti de bölgedeki müttefikleri vesilesiyle Kafkasya'ya açılmaya uğraşmaktaydı. İngiltere ise gerileme döneminde Osmanlı Devleti'nin boşalttığı alana yerleşerek nüfuz oluşturmaya çalışmaktaydı.⁴

Kafkasya'daki güç mücadelesi XX. yüzyılda sonlanan bir mücadele değildir. Aksine Karadeniz ve Hazar havzaları, XXI. yüzyılın en stratejik yerlerinden birisi haline dönüşmüştür. Avrasya bozkırını kontrol edenin XXI. asrın süper gücü olacağını savunanların⁵ ilgi alanında Kafkasya da vardır. Dünyada enerji ihtiyacının artmasına paralel olarak artan çatışmalar, Hazar havzasını doğu-batı nakil hatları açısından oldukça kıymetli hale getirmiştir. Bölgede kontrolü eline almak isteyen büyük güçler

1 Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm. e-mail: telliogluibrahim@gmail.com

2 Ivan Golovin, *The Caucasus*, London 1854, s. 73-78.

3 Julius Heinrich Klaproth, *Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse*, Paris 1827; *Voyage au Mont Caucase et en Géorgie*, I, Paris 1823.

4 Bu konuda ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958; Kadircan Kafli, *Kuzey Kafkasya* (nşr. E. Cihangir), İstanbul 2004; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979; M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul 2005; *Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya* (nşr. Y. Demirağ-C. Karayeli), Ankara 2006; Muharrem Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, İzmir 2006; *Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası* (nşr. M. T. Demirtepe), Ankara 2008.

5 Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası* (nşr. Y. Türedi), İstanbul 2010.

etkinliklerini artırmak için birbiriyle kıyasıya mücadele içindedir. Aynı şekilde Karadeniz havzasının sınırlarını genişleterek bölgenin etkinlik sahasını artırmaya çalışan projeler sebebiyle ABD, AB ülkeleri ve Rusya arasında büyük bir rekabet oluşmuştur. Bu rekabet alanlarının ortasında kalan Kafkasya, hem stratejik konumu hem de bakir enerji kaynakları ile büyük güçlerin iştahını kabartmaktadır.⁶

Kafkasya'daki en önemli yatırımlardan birisi olan ve bölgedeki ülkeler arasındaki işbirliğini canlandıran Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı sadece 1768 km'lik bir alanı birbirine bağlamakla kalmaz. Bu hat Türklerle Gürcüler arasında bölgedeki en büyük enerji işbirliğidir. Daha çok NATO üyelerinden oluşan uluslararası konsorsiyuma karşı Rusya da alternatif güzergâhlardan taşımacılık yapmaya çalışmaktadır. Diğer yandan bir AB projesi olan Nabucco projesiyle Hazar'daki Şah Denizi'nden başlamak üzere Türkmenistan, Kazakistan ve diğer Hazar ötesi kaynakları ile İran gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya dağıtılması amaçlanmaktadır. Böylece enerji nakli üzerinden bile bölgede büyük bir rekabetin olduğu açıkça gözlemlenebilir.

Rusya Kafkasya'daki etkinliğini korumak için bölge ülkeleriyle ilişkisini canlı tutmaya çalışmakta, diğer büyük güçlerin Kafkasya'ya yayılmasını engellemeye çabalamaktadır.⁷ Çeçenistan'da yaşananların Rusların bu konuda ne kadar kararlı ve sert olabileceğini göstermiştir. Bu anlamda en büyük güç çatışmasının yaşandığı yerlerden birisi Gürcistan'dır. Gürcistan'ın NATO'nun bir parçası haline getirilmesine karşı çıkan Rusya, Abhazya ve Güney Osetya'yı denetimine alarak bölgeden vazgeçmeyeceğini göstermiştir.⁸ Aynı şekilde kendileriyle ilişkilerini geliştirirse Karabağ meselesinin çözümünde Azerbaycan'a yardımcı olabileceği vaadinde bulunmaktadır.⁹ Buna karşılık olarak ABD ve Almanya başta olmak üzere çeşitli AB ülkeleri Kafkaslarda yatırım yaparak bölge ülkeleriyle ticari ve siyasi ilişkilerini artırmaya çabalamaktadır. Ben bu tebliğ ölçüsünde

6 Mustafa Aydın, Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar, İstanbul 2005; Mustafa Çolak, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası, Ankara 2006; Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya (nşr: O. Yeşilot), İstanbul 2005; Kamer Kasım, Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya, Ankara 2009.

7 Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Hasan Aykan, Rus Gözüyle Kafkasya ve Kafkasyalılar (nşr: H. Ersoy), İstanbul 1994; Fırat Karabayram, Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği, İstanbul 2011.

8 Bu konuda bkz. Usak, Gürcistan-Rusya Krizi Değerlendirme Raporu, Ankara 2008; Kerim Has, "Güney Kafkasya'da Değişen Konjonktür: Moskova-Tiflis Hattında Normalleşme Sancıları", Usak Analiz, 21 (Nisan 2013), s. 1-18.

9 Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Usak, Dağlık Karabağ Sorunu, Usak Rapor no:11-07, Eylül 2011.

Türkiye'nin ve bölgeye hâkim olmaya çalışan büyük güçlerin Kafkasya tarihi ve kültürü ile ilgili bilgi birikimini kıyaslayarak mevcut durumu ortaya koymaya çalışacak, geleceğe yönelik bazı önerilerde bulunacağım.

Dünyada XIX. yüzyılın başlarından itibaren önemli Kafkasya uzmanları ortaya çıkmıştır. Grapar Ermenicesi, Gürcüce, Türkçe ve Kuzey Kafkas dillerini iyi bilen araştırmacıların batı dillerine bilhassa da Fransızcaya yaptığı çeviriler sayesinde Kafkas kaynakları Avrupa'da tanınmaya başladı.¹⁰ Elli yıldan fazla bir süre devam eden çevirilerin sonucunda Avrupa'da Kafkas halklarının kaynakları hakkında önemli bir arşiv oluştu. Aynı dönemde M. F. Brosset, M. J. Saint-Martin, J. H. Klaproth gibi ismen anılmayı hak eden bilim adamlarının yazdığı eserler sayesinde Kafkasya'nın tarihi ve kültürüne dair mühim bir bilgi birikimi oluşmaya başladı.¹¹ Kısa süre sonra Kafkasya'ya yapılan gezilerin notlarının

10 Moise de Khorene, *Histoire d'Arménie*, I-II (nşr. E. V. de Florival), Paris 1841; *Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI* (nşr. M. J. Saint-Martin), Paris 1841; M. E. Dulaurier, *Bibliothèque Historique Arménienne, Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Gregoire le Pretre Jusqu'en 1162*, Paris 1858; *Extrait de la Chronique de Sembad* (nşr. V. Langlois), Saint Pétersburg 1862; *Histoire d'Arménie par Arisdauges de Lasdiverd* (nşr. Ev. Prud'home) Paris 1864; *Stephannos Orbelian, Histoire de la Siounie*, I-II (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1864-1866; *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, I-II (nşr. V. Langlois), Paris 1869; *Recueil des Historiens des Croisades*, I-I, *Documents Arméniens* (nşr. E. Dulaurier), Paris 1869, 1906; *Histoire Chronologique* par Mkhithar d'Airivank (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1869; *Recueil des Historiens des Croisades*, I, *Documents Arméniens* (nşr. E. Dulaurier), Paris 1869; *Oukhtanes D'Ourha, Histoire en Trois Parties* (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1870; *Histoire d'Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac* (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1871; *Table Chronologique, Collection d'Historiens Arméniens*, I-II (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1876.

11 M. J. Saint-Martin, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*, I, Paris 1818; II, Paris 1819; Julius Heinrich Klaproth, *Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse*, Paris 1827; *Vocabulaire et Grammaire de la Language Géorgienne*, Paris 1827; Marie-Félicité Brosset, *Documents Originaux sur Les Relations Diplomatiques de la Géorgie avec la France*, Paris 1832; *L'art Libéral ou Grammaire Géorgienne*, Paris 1834; *Eléments de la Language Géorgienne*, Saint Pétersburg 1837; *Histoire et Littérature de la Géorgie*, Saint Pétersburg 1837; *Monographic des Monnais Arméniennes*, Paris 1839; *Matériaux pour Servir a l'Histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755*, Saint Pétersburg 1841; *Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie Exécuté en 1847-1848 sous les Auspices du Prince Vorontzof*, Saint Pétersburg 1851; *Additions et Éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie*, Saint Pétersburg 1851; *De Quelques Incriptions Arméniennes Remarquables au Point de Vue Chronologique*, Paris 1859; Paul Émile Le Vaillant de Florival, *Mékhtaristes de Saint-Lazare Histoire d'Arménie, Littérature Arménienne*, Venise 1841; Victor Langlois, *Numismatique de la Géorgie au Moyen Age*, Paris 1852; *Numismatique de l'Arménie au Moyen Age*, Paris 1855; Victor Langlois, *Numismatique Générale de l'Arménie*, Paris 1859;

yayınlamaya başlamasıyla birlikte ise bölge halklarıyla temasta bulunan bilim adamlarının onlarla ilgili gözlemleri anlaşıldı. Saha araştırması olması bakımından büyük önem taşıyan bu yayınlar sayesinde Kafkas halklarının günlük yaşamı, inanışları, ortak ve farklı yönleri gibi pek çok konu aydınlanır oldu.¹²1807’de C. Wilkinson tarafından neşredilen Kafkasya’nın topografyası ve tarihi hakkındaki çalışma¹³ ile birlikte İngiltere’de de bölgeye yönelik ilk önemli çalışmalar ortaya çıkmaya başladı. R. K. Porter’in seyahat notları¹⁴ ile İngilizler, Kafkasya’nın sosyal yapısını keşfetmiş oldu. Aynı şekilde E. Spencer’in gezi notları¹⁵ vasıtasıyla da Kafkasya’nın tarihi ve etnografik yapısı hakkındaki birikimleri oldukça arttı. Müridizm ve Ruslara karşı savaşan Kuzey Kafkaslılar İngilizlerin ilgi gösterdiği diğer bir konu olarak dikkat çeker. D. W. Freshfields’in seyahat notları ile¹⁶ Svanlar ve Svanetya’yı ayrıntılı bir şekilde tanıyan İngilizler A. T. Cunynghame’in Doğu Kafkasya’ya yaptığı seyahat ile Dağıstan’la ilgili önemli bilgilere ulaşmışlardır.¹⁷ Böylece daha XIX. yüzyılın ortalarında Avrupa’da Kafkasya ile ilgili olarak çok önemli bir bilgi birikimi ortaya çıkmıştır. Türkiye’de Kafkasya tarihi ile ilgili olarak pek çok araştırma yapılmış olmasına rağmen hala bu birikimden oldukça uzaktayız. Bundan yaklaşık bir buçuk asır önce batılıların yaptığı saha araştırmalarının benzerleri Türk bilim adamları tarafından günümüze kadar yapılamamıştır. Aynı şekilde Avrupalıların XIX. yüzyılın ortalarında kendi dillerine çevirdiği Kafkas kaynakları hala Türkçeye çevrilememiştir.

Numismatique de l’Arménie dans l’Antiquité, Paris 1859; M. E. Dulaurier, Recherches sur la Chronologie Arménienne, I, Paris 1859; M. Miansarof, Bibliographia Caucasica et Transcaucasica, I, Saint Pétersburg 1874-1876.

- 12 Julius Heinrich Klaproth, Voyage au Mont Caucase et en Géorgie, I, Paris 1823; Jean François Gamba, Voyage dans la Russie Méridionale et Particulièrement dans les Provinces Situées au-delà du Caucase fait depuis 1820 jusqu’en 1824, I-III, Paris 1826; Adolph Theodor von Kupffer, Voyage dans les Environs du Mont Elbrouz dans le Caucase, Entrepris par Ordre de La Majeste l’Empereur en 1829, Saint Pétersburg 1830; Charles Bélanger, Voyage aux Indes-Orientales par le Nord de l’Europe les Provinces du Caucase, la Géorgie, l’Arménie et la Perse, Paris 1834; Jean-Charles de Besse, Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie et en Asie Mineure en 1829 et 1830, Paris 1838; Frédéric Du Bois de Montpéroux, Voyage Autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, I, Paris 1839.
- 13 Historical and Topographical Description of Mount Caucasus translated from the Works Dr. Reineggs and Marshall Bieberstein, I-II (nşr. C. Wilkinson) , London 1807.
- 14 Robert Ker Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, I-II, London 1821-1822.
- 15 Edmund Spencer, Travels in Circassia, Krim Tartary &c, I-II, London 1837; Travels in the Western Caucasus, I-II, London 1838.
- 16 Douglas W. Freshfield, Travels in the Central Caucasus and Bashan including Visits to Ararat and Tabreez and Ascent of Kazbek and Elbruz, London 1869.
- 17 Arthur Thurlow Cunynghame, Travels in the Eastern Caucasus, London 1872.

Hal böyle olunca Kafkasya hakkındaki politikaların ortaya çıkmasında diğer ülkelerin bizden daha büyük imkânlarla sahip olduğunu çok açık bir biçimde söylemek mümkündür. XIX. yüzyılda Dağıstan'da yaşayanlarla başka ülkelere yayılmış Dağıstanlılar arasındaki ayrımı yapabilecek ya da Megrellerle Gürcüler arasındaki benzerliklerle ayrılıkları ortaya koyabilecek donanımına sahip oryantalistlerle Türkiye'nin bilgi birikimini kıyaslamak mümkün değildir. Aynı şekilde ülkemizde Çerkez kimliği altında birleştirilen Kuzey Kafkasyalı kabilelerin ana yurtlarını, dil/tarih/kültür özelliklerini ve birbirleriyle münasebetlerini XIX. yüzyıl ortalarında analiz edebilen kadrolarla, Kafkas dillerini bilen araştırmacıların bugün bile bir elin parmağını geçemediği Türk kurumlarını karşılaştıramazsınız.

Günümüzde ABD, İngiltere, Almanya ve Fransa ve Kafkasya'da nüfuz bölgeleri oluşturmaya gayret etmektedirler. Elleriindeki bilgi birikimi ile bölge halkları arasındaki çatışma unsurlarını kullanarak çıkar elde etmeye çalışmaktadırlar. Kafkasya'da çıkan etnik ya da dini ayrışmaların arkasında bu güçlerden birinin olduğu çok açık bir biçimde görülebilir. Buna karşılık Rusya da dağılan SSCB üzerindeki nüfuzunu kaybetmemek için bütün gücünü kullanmakta zaman zaman şiddete başvurmaktan geri durmamaktadır. Çeçenistan ve Gürcistan örnekleri bu anlamda en göze çarpanlardır. Rusya bir yandan Doğu Ukrayna'yı ele geçirerek Kafkasların Avrupa ile bağlantısını keserken diğer yandan Abhazya ve Osetya'yı Gürcistan'dan kopararak adeta bu ülkenin kuzey sınırına set çekmiştir. Kırım meselesinde olduğu gibi üçüncü dünya savaşını göze alma pahasına elde ettikleri çıkarları koruma konusundaki hassasiyetleri Rusların bölgedeki nüfuzunu kaybetmemek için ne kadar kararlı olduğunu göstermektedir. Buna karşılık olarak Türkiye, ABD, Bulgaristan, Letonya, Romanya, Ukrayna, Yunanistan, Çek Cumhuriyeti ve Estonya'nın katılımıyla Gürcistan'da NATO tatbikatı yapılmaktadır. Genişletilmiş Karadeniz havzası anlaşmaları ile Karadeniz bölgesindeki NATO etkinliği artırılmaya çalışılmaktadır.

Türkiye, Kafkasya ile güçlü tarihi ve kültürel bağları bulunan bir ülkedir. Bölgede etkili olmaya çalışan devletlerin hiç biri Türkiye kadar derin bağlara sahip değildir. Bu yüzden Türkiye, Rusya ile NATO ülkeleri arasında sıkışan Kafkas toplulukları için üçüncü bir yol açabilir. Bölgesel barışın sağlanması için bu devletler arasında arabulucu olabilir. Bununla birlikte Türkiye onlar kadar kısa, orta ve uzun vadeli planlar yapamadığından Kafkasya'daki gelişmelere müdahil olamamaktadır. Mevcut bilgi ve kadro birikimi Türkiye'nin Kafkasya'daki gelişmeleri yakından takip etmesine ve gerekli önlemleri almasına yetecek düzeyde değildir. Kafkasya ile ilgili

uzman yetiştirecek kurumlara ve buralarda yetişecek Kafkas dillerine, kültürlerine hâkim ve bölgeyle güçlü bağlar kurabilecek kadrolara duyulan ihtiyaç gün geçtikçe artmaktadır. Aynı şekilde Kafkasya'ya odaklanan araştırma merkezleri ve enstitüler Türkiye'nin acil ihtiyaç listesinde yer almaktadır. Türk iş adamlarının Kafkasya'da yaptığı yatırımlar kişisel çabaların ötesinde bir politika ile desteklenmelidir. TİKA, Yunus Emre Enstitüsü gibi resmi kuruluşların faaliyetleri bölge ülkeleri ile ortak açılacak üniversiteler ile de desteklenmeli ve Kafkasya'daki kültürel bağlarımız güçlendirilmelidir.

Kaynakça / References

Additions et Éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, Saint Pétersburg, 1851.

Adolph Theodor von Kupffer, Voyage dans les Environs du Mont Elbrouz dans le Caucase, Entrepris par Ordre de La Majeste l'Empereur en 1829, Saint Pétersburg, 1830.

Arthur Thurlow Cunynghame, Travels in the Eastern Caucasus, London, 1872.

Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul, 1979.

Charles Bélanger, Voyage aux Indes-Orientales par le Nord de l'Europe les Provinces du Caucase, la Géorgie, l'Arménie et la Perse, Paris, 1834.

Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, I-II (nşr. V. Langlois), Paris, 1869.

De Quelques Incriptions Arméniennes Remarquables au Point de Vue Chronologique, Paris, 1859.

Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya (nşr. O. Yeşilot), İstanbul 2005.

Douglas W. Freshfield, Travels in the Central Caucasus and Bashan including Visits to Ararat and Tabreez and Ascent of Kazbek and Elbruz, London, 1869.

Edmund Spencer, Travels in Circassia, Krim Tartary &c, I-II, London 1837; Travels in the Western Caucasus, I-II, London, 1838.

Eléments de la Language Géorgienne, Saint Pétersburg, 1837.

Extrait de la Chronique de Sembad (nşr. V. Langlois), Saint Pétersburg, 1862.

Fırat Karabayram, Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği, İstanbul, 2011.

Frédéric Du Bois de Montpéroux, Voyage Autour du Caucase, chez les Tscherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, I, Paris, 1839.

Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya (nşr. Y. Demirağ-C. Karayeli), Ankara, 2006.

Hasan Aykan, Rus Gözüyle Kafkasya ve Kafkasyalılar (nşr. H. Ersoy), İstanbul, 1994.

Histoire Chronologique par Mkhithar d'Airivank (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1869.

Histoire d'Arménie par Arisdauges de Lasdiverd (nşr. Ev. Prud'home) Paris, 1864.

Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI (nşr. M. J. Saint-Martin), Paris, 1841.

Histoire d'Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1871.

Histoire et Littérature de la Géorgie, Saint Pétersburg, 1837.

Historical and Topographical Description of Mount Caucasus translated from the Works Dr. Reineggs and Marshall Bieberstein, I-II (nşr. C. Wilkinson) , London, 1807.

Ivan Golovin, The Caucasus, London, 1854.

İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul, 1958.

Jean François Gamba, Voyage dans la Russie Méridionale et Particulièrement dans les Provinces Situées au-delà du Caucase fait depuis 1820 jusqu'en 1824, I-III, Paris, 1826.

Jean-Charles de Besse, Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie et en Asie Mineure en 1829 et 1830, Paris, 1838.

Julius Heinrich Klaproth, Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse, Paris, 1827.

Julius Heinrich Klaproth, Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse, Paris, 1827.

Julius Heinrich Klaproth, *Voyage au Mont Caucase et en Géorgie*, I, Paris, 1823.

Kadircan Kafılı, *Kuzey Kafkasya* (nşr. E. Cihangir), İstanbul, 2004.

Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara, 2009.

Kerim Has, "Güney Kafkasya'da Değişen Konjonktür: Moskova-Tiflis Hattında Normalleşme Sancıları", *Usak Analiz*, 21 Nisan 2013.

L'art Libéral ou Grammaire Géorgienne, Paris, 1834.

M. E. Dulaurier, *Bibliothèque Historique Arménienne, Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Gregoire le Pretre Jusqu'en 1162*, Paris, 1858.

M. E. Dulaurier, *Recherches sur la Chronologie Arménienne*, I, Paris, 1859.

M. J. Saint-Martin, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*, I, Paris, 1818, II, Paris 1819.

M. Miansarof, *Bibliographia Caucasica et Transcaucasica*, I, Saint Pétersburg, 1874-1876.

M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, 2005.

Marie-Félicité Brosset, *Documents Originaux sur Les Relations Diplomatiques de la Géorgie avec la France*, Paris, 1832.

Matériaux pour Servir a l'Histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755, Saint Pétersburg, 1841.

Moise de Khorene, *Histoire d'Arménie*, I-II (nşr. E. V. de Florival), Paris, 1841.

Monographic des Monnais Arméniennes, Paris, 1839.

Muharrem Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, İzmir, 2006.

Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar*, İstanbul, 2005.

Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Ankara, 2006.

Numismatique de l'Arménie au Moyen Age, Paris 1855; Victor Langlois, *Numismatique Générale de l'Arménie*, Paris 1859; *Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité*, Paris, 1859.

Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası (nşr. M. T. Demirtepe), Ankara, 2008.

Oukhtanes D'Ourha, Histoire en Trois Parties (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1870.

Paul Émile Le Vaillant de Florival, Mékhitaristes de Saint-Lazare Histoire d'Arménie, Littérature Arménienne, Venise, 1841.

Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie Exécuté en 1847-1848 sous les Auspices du Prince Vorontzof, Saint Pétersburg, 1851.

Recueil des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens (nşr. E. Dulaurier), Paris, 1869.

Recueil des Historiens des Croisades, I-I, Documents Arméniens (nşr. E. Dulaurier), Paris, 1869-1906.

Robert Ker Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, I-II, London, 1821-1822.

Stephannos Orbelian, Histoire de la Siounie, I-II (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1864-1866.

Table Chronologique, Collection d'Historiens Arméniens, I-II (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1876.

Usak, Dağlık Karabağ Sorunu, Usak Rapor No:11, 07 Eylül 2011.

Usak, Gürcistan-Rusya Krizi Değerlendirme Raporu, Ankara, 2008.

Victor Langlois, Numismatique de la Géorgie au Moyen Age, Paris, 1852.

Vocabulaire et Grammaire de la Language Géorgienne, Paris, 1827.

Voyage au Mont Caucase et en Géorgie, I, Paris, 1823.

Zbigniew Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası (nşr. Y. Türedi), İstanbul, 2010.